

VALOARE TELEOLOGICĂ ȘI NONVALOARE ÎN ETICA TELEOLOGICĂ KANTIANĂ¹

RODICA CROITORU

1. Interesul scăzut față de valoare în *Critica rațiunii practice*

Decizia pe care a luat-o Kant, de a-și consolida formalismul practic în cea de-a doua *Critică*, l-a determinat să renunțe la rolul central al *reprezentării*², întrebuințată în prima schemă conceptuală a *Întemeierii metafizicii moravurilor*; el a considerat cuantumul de *subiectivitate* al acesteia ca fiind responsabil de posibilitatea limitată de a formaliza domeniul moralei (Kant nu a renunțat cu totul la reprezentare în această lucrare, dar nu și-a mai concentrat forțele asupra acestui concept în vederea deducției legii morale.) El a regândit posibilitatea deducerii legii morale și, în mod corespunzător, a obiectului moralității – respectiv legea și binele – printr-un traseu în care nivelurile sensibil și suprasensibil apar cu claritate. Acest traseu ia forma unei judecăți, prin care se decide dacă o acțiune concretă dezvoltată la nivelul sensibil, la care are loc experiența practică guvernată de legile naturii, corespunde cerinței exprimate de o regulă abstractă, care este legea morală; ea provine din legea libertății și aparține nivelului inteligibil. O experiență particulară este comparată cu universalitatea și necesitatea unei reguli (în care legea morală funcționează ca o regulă), cu toate că această acțiune nu va ajunge niciodată nici la sfera, nici la iminența ei. Ca și în *Întemeierea metafizicii moravurilor*, regula/legea, datorită reprezentativității sale pentru domeniul moral, joacă rolul unei norme, fiind investită cu *valoare absolută*. Ea se impune acțiunilor particulare atât prin determinațiile care exprimă reprezentativitatea morală, cât și prin excelența axiologică.

Înlocuirea reprezentării legii în maximele practice cu judecata practică, datorită apropierii sale de procedeul logic, face procedeul practic mai precis; prin această apropiere, interesul lui Kant față de valoare a scăzut și nu a mai adus contribuții importante în comparație cu *Întemeierea metafizicii moravurilor*. Reluând problematica valorii formale, Kant o va face într-un mod similar celui din

¹ Studiul reprezintă partea a doua a celui intitulat „Dubla față a valorii în *Întemeierea metafizicii moravurilor*”, apărut în *Studii de teoria categoriilor*, vol. VIII, coord.: Al. Surdu, S. Bălan, M. Popa, București, Editura Academiei Române, 2016, p. 79–88. Cele două, revizuite, au fost publicate inițial cu titlul „Formal and Teleological Value in Kantian Ethics”, în: *Philosophia* (Athena), 39, 2009, pp. 261–278.

² A se vedea: Rodica Croitoru, „The Representation of the Moral Law in the *Groundwork of the Metaphysics of Morals*”, în *The Critical Philosophy and the Function of Cognition*, Edited by Rodica Croitoru, The Fifth International Symposium of the Romanian Kant Society, Diogene, Bucharest, 1995, p. 79–92.

lucrarea precedentă, dar de această dată subliniind *raționalitatea*. El face distincția între o voință determinată la acțiune, conform legii morale (întrebuințând, de asemenea, un sentiment), și o voință determinată la acțiune *de dragul legii*³ – deci de către o voință ce are o relație directă cu raționalitatea legii, nefiind mijlocită de nicio altă autoritate. Prima expresie (conform legii) este privată de valoare morală, întrucât este numai parțial rațională, datorită introducerii sentimentului alături de legea morală. Dar el nu mai este respins pe temeiul contingentei sale (ca în *Întemeierea metafizicii moravurilor*), care o face nepotrivită cerințelor de universalitate și necesitate revendicate de morală în calitate de disciplină științifică, ci, de această dată, sentimentul este respins pe temeiul incapacității sale de a atinge ceea ce este esențial formalismului moral al lui Kant, și anume *raționalitatea*. Această cale formală de a evidenția valoarea este completată de calea *teleologică* a valorii, rezultată din persoana umană. În *Întemeierea metafizicii moravurilor* valoarea apărea, pe de-o parte, ca o abstracție rezidentă în concepte pure, precum legea morală, ca și în conceptele dependente de ea (cum ar fi datoria și binele), de unde rezulta caracterul ei absolut și desemnarea ei ca valoare morală. Pe de altă parte, exista valoarea absolută a persoanei umane, existentă prin întrebuițarea diferitelor bunuri desemnate ca *valori relative*. Cadrul pe care îl dă existența persoanei umane care urmărește scopuri raționale face din valoarea umană un concept mai puțin abstract decât valoarea morală. În soluția sa la antinomia morală, expusă în *Critica rațiunii practice*, Kant pune alături cele două căi de construire a valorii – *formală* și *teleologică*, identificând valoarea în existență, care se transformă astfel într-o existență morală. Atât virtutea cât și fericirea acționează în cadrul existenței. Dar numai virtutea (prin legea morală) are capacitatea de a transfera valoarea sa morală asupra existenței, în al cărei cadru acționează⁴.

2. Pătrunderea sensibilității pe domeniul valorii în *Metafizica moravurilor*

Metafizica moravurilor echilibrează latura rațională a ființei umane (dominantă în primele două lucrări morale *critice*) cu latura non-rațională, naturală, atrăgând către valoare și această ultimă latură anterior defavorizată. Acest echilibru sensibil-rațional realizat de Kant în etapa sa *doctrinală* nu include numai cele două laturi care desemnează dualitatea umană, ci și cele două laturi corespunzătoare ale filosofiei transcendente, respectiv natura și libertatea, cu nivelurile lor sensibil și inteligibil.

³ *Imm. Kants Werke*, Akademie Textausgabe, Band V, *Kritik der praktischen Vernunft*, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1968, p. 71. Imm. Kant, *Opere, Întemeierea metafizicii moravurilor. Critica rațiunii practice*, Traducere, Studiu introductiv, Studiu asupra traducerii, Note, Bibliografie selectivă, Index de concepte german-român, Index de concepte român-german de Rodica Croitoru, București, Editura Antet, 2013, p. 162.

⁴ *Ibidem*, *Von der Dialektik der reinen Vernunft in Bestimmung des Begriffs vom höchsten Gut*, pp. 110–119; rom., *Despre dialectica rațiunii pure în determinarea conceptului de bine suveran*, p. 189–195.

Ideea de a investiga valoarea omului integrată în sistemul naturii (ca om fenomenal), introdusă în *Întemeierea metafizicii moravurilor*, va fi reluată și întărită odată cu asocierea scopului cu datorია. Datorită acestei asocieri, principiul suprem al teoriei virtuții ajunge să stipuleze că o acțiune trebuie să fie conformă unei maxime, al cărei scop ar putea fi formulat de către toată lumea, conform unei legi universale. Dar *a priori* nu poate fi prescris niciun scop, dacă nu se raportează la legea morală și nu este dat ca o datorie; acest fel de scopuri-datorii vor fi numite conform facultății care le face posibile, care este voința orientată către virtute; prin urmare, ele vor fi numite *datorii ale virtuții*. Prin acestea, omul este constrâns să urmeze linia virtuții, mobilizându-și voința spre realizarea datoriei. Ceea ce este impus voinței ca o datorie are, din punct de vedere moral, valoare. Dar de această dată nu numai datorია în care se finalizează acțiunea morală are valoare, ci și acțiunea care duce către datorie. Conform noii configurații de concepte, în care scopul colaborează direct cu datorია, acțiunea morală va dobândi rolul cel mai important dintre toate contextele practice kantiene (pentru că un scop nu poate fi prezent fără o acțiune care să îi dea această șansă). În acest spirit al ultimei lucrări, se spune că noi avem datorია de a aprecia *valoarea acțiunii* numai prin moralitate, și nu doar prin legitate (deci doar din conformarea acțiunilor cu principiul moral, ci prin cel dublat de o intenție morală)⁵.

În schema formală a *Întemeierii metafizicii moravurilor*, valoarea (cea morală) rezulta din principiul moral aplicat acțiunii (unde acțiunea ca atare se situa în afara valorii). În schema teleologică a aceleiași lucrări, valoarea depindea de o calitate, și anume umanitatea (apărută ca valoare a persoanei umane). În lucrarea prezentă, în care scopul dobândește un rol central, valoarea continuă să fie dependentă de umanitate, căreia i se adaugă calitatea de a fi un *lucru* (din nevoia de a satisface sensibilitatea ființei umane prin lucruri). Deși determinarea valorii este diferită în aceste două lucrări, ele au în comun apariția valorii morale în poziția cea mai înaltă și investirea ei cu reprezentativitate pentru întregul domeniu al moralei. În comparație cu ea, valoarea individului uman, cu toate că are o relevanță morală deosebită, datorită umanității pe care o include, din punct de vedere axiologic ea este localizată într-o poziție inferioară în comparație cu valoarea morală. Căci spre deosebire de unitatea și puritatea legii morale, din care rezultă valoarea morală, individul uman prezintă o dualitate ireductibilă, proiectată asupra filosofiei transcendente.

Prin urmare, omul concentrează în el *umanitate*, prin care el țintește către legea morală, și *naturalitate*, prin care el deține o poziție egală cu celelalte ființe ale naturii, împreună cu care el este guvernat de legile naturii. Din punct de vedere fenomenal, Kant consideră că omul are o valoare comună (*pretium vulgare*) cu a celorlalte ființe ale lumii, întrucât el este comparabil cu ele din punct de vedere natural. El poate depăși această importanță redusă față de valoare dacă se folosește de facultățile sale de cunoaștere, pe care celelalte ființe nu le posedă. Una dintre

⁵ *Imm. Kants Werke*, Akademie Textausgabe, *Die Metaphysik der Sitten*, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1968, Band VIII, *Exposition der Tugendpflichten als weitere Pflichten*, pp. 391–394; rom., *Expunere a datoriilor virtuții ca datorii extinse*, p. 189–191.

ele, intelectul, este capabilă să formuleze scopuri, spre a orienta activitatea umană către nevoile și interesele sale. Această capacitate, pe care o are omul fenomenal, îi conferă o „utilitate lipsită de valoare” (*pretium usus*), care poate fi dovedită numai în relație cu alți oameni, capabili să formuleze, ca și el, scopuri. Scopul util ființei umane poate servi fie indirect celui alt, fie să îl determine pe acesta să își construiască viața în conformitate cu scopurile sale. În acest fel, ființa umană rațională stabilește un sistem de relații cu semenul său, spre a întrebuiți scopul; el se intensifică odată cu schimbul. Aici, valoarea ființei raționale devine comparabilă cu cea pe care o posedă în sistemul naturii, întrucât omul are un *preț*, o valoare similară cu cea a unui lucru, care poate fi schimbat, aproximativ, cu alte lucruri. În această poziție omul, în pofida superiorității sale dată de facultățile sale de cunoaștere, este tratat asemănător unei *mărfi*, prin urmare ca un produs cu o semnificație deosebită, fiind ca și el însuși tratat sub valoarea mijlocului universal de circulație care sunt *bani*; datorită calității sale excepționale, în cadrul schimbului de mărfuri banii au o *valoare excepțională* (*pretium eminens*)⁶. În cadrul social (extern) al schimbului se întâmplă ca lucrurile să se afle în ordinea inversă celei din cadrul moral: astfel, nu omul pentru care este făcută acțiunea respectivă (un scop) este avantajat, ci banii cu care este făcută ea (un mijloc) trec deasupra. În cadrul social umanitatea, care este reprezentativă pentru moralitate, scade sub nivelul lucrurilor, reprezentate de bani. De aceea, ființa umană care se află sub influență socială se bucură de o valoare inferioară celei a legii morale.

Prin urmare, în ierarhia valorică construită după scopuri, omul nu se poate ridica, prin apartenența sa la scopuri naturale sau sociale (pentru Kant, cele care aparțin utilizării scopului și schimbului) la gradul său maxim, ci o poate face numai în calitate de susținător al însăși facultății scopurilor, care este rațiunea sa morală practică (ca *homo noumenon*). Posedarea unei astfel de facultăți face din el o *persoană* – calitate în care el reușește să se ridice deasupra altor valori-scopuri. Ca persoană (ca om moral), omul nu poate fi decât un *scop în sine*; această calitate nu îi permite să fie nici mijloc al scopurilor altor oameni (ceea ce înseamnă că el trebuie să aibă grijă să nu fie redus de alți oameni la poziția de mijloc), sau de mijloc al propriilor sale scopuri (ceea ce înseamnă că el trebuie să aibă grijă să nu se coboare el însuși la o poziție inferioară). La fel ca în *Întemeierea metafizicii moravurilor*, se spune că scopul în sine dă omului o „valoare internă absolută”⁷, numită demnitate, care îl face egal cu toate ființele raționale din lume (Kant se referă aici la poziția, pe care trebuie să o dețină omul față de semenul său). Dar ceea ce este nou aici în raport cu *Întemeierea metafizicii moravurilor* este consolidarea relației dintre persoană, demnitate și respect. În virtutea valorii sale absolute, aici se spune că omul este îndreptățit să le constrângă pe toate celelalte ființe raționale ale lumii să îl respecte.

⁶ *Ibidem*, p. 434; rom., p. 219.

⁷ *Ibidem*, p. 435; rom., p. 219.

Spre deosebire de constrângerea externă a legii, exercitată direct de către o entitate impersonală, aplicată printr-un intermediar (fie o persoană autorizată, fie o instituție), constrângerea morală vine numai pe o cale internă și deliberat de la celălalt; acesta, având în rațiunea sa forma legii morale, se poate constrânge pe sine; el se percepe pe sine ca o persoană înzestrată cu rațiune, în virtutea căreia el nu poate decât să fie respectat și, prin reciprocitate, el este înclinat să îl respecte pe celălalt, dacă este rațional. Reciprocitatea dintre persoanele raționale face ca nicio altă constrângere externă să nu poată determina respectul omului constrâns, ci numai o constrângere internă să o poată face. Dacă totuși respectul este revendicat și, mai mult, dacă se exercită constrângere asupra sa, ea se face în virtutea faptului că aici se află o condiție; ea este umanitatea existentă condiționat în orice persoană – condiția este dată de întrebuițarea efectivă a facultății reprezentative a ființei umane, care este rațiunea sa; de aceea, omul care din temeieri dependente sau independente de el nu își folosește rațiunea dovedește un deficit întru umanitatea pe care o include și, ca atare, el poate pierde respectul pe care i-l datorează ceilalți. Dar atunci când nu l-a pierdut, el este demn de propria sa apreciere, pentru că prin el a dat naștere unui scop moral, care este, în același timp, o *datorie față de sine însuși*⁸.

Pentru specia umană și pentru sistemul său de scopuri raționale, valoarea morală are, prin această idealitate, un caracter absolut. Atunci când aria valorică este dată de-o parte, precum și ierarhia pe care o trasează, își fac apariția *non-valorile* (ele sunt prezente, pentru prima oară la Kant, în această lucrare doctrinală)⁹. Față de legea morală, care este necondiționat absolută, valoarea morală a persoanei are o importanță mai scăzută, iar cel mai apropiat sentiment al persoanei cu privire la lege și la valoarea ei este cel de *umilință*, ca recunoaștere a superiorității legii. Absența acestui sentiment și convingerea de a poseda o valoare înaltă în lipsa comparației cu legea duce la *orgoliul virtuții* (*arrogantia moralis*). Orice fel de umilire manifestată în afara celei referitoare la legea morală, mai ales referitoare la o altă persoană, desconsideră omul ca scop în sine. De acest fel sunt *ipocrizia și lingușirea*; ele scad deliberat propria valoare, spre a obține favoruri de la celălalt. Încercarea de a egala sau de a se ridica deasupra comportamentului umil al altor oameni, în intenția de a câștiga o valoare morală deosebită, este *trufia* (*ambitio*); ea contrazice datoriile pe care le avem noi față de celălalt. Renunțarea totală la propria valoare morală cu intenția ascunsă de a dobândi o valoare ascunsă este *slugărnicia* (*humilitas moralis spuria*). Ea contrazice datoria pe care o avem noi față de persoana noastră și, ca atare, ea este degradantă.

Pe lângă non-valorile rezultate din încălcarea datoriei noastre față de lege, față de noi înșine și față de ceilalți, alte non-valori cărora omul le poate cădea pradă sunt,

⁸ *Ibidem*, p. 436; rom., p. 220.

⁹ Pentru o completare a acestei teme a se vedea: Rodica Croitoru, „What Could Transmit the Kantian Value to the Communist View on Value”, în: *Kant und die Berliner Aufklärung. Akten des IX^{ten} Internationalen Kant-Kongresses. Band 3. Herausgegeben von Volker Gerhard, Rolf-Peter Horstmann und Ralph Schumacher, Walter de Gruyter, Berlin, 2001, p. 166–171.*

după Kant, date de diferite încălcări ale ideii de umanitate considerată ca o datorie, cum ar fi: *vina* (față de care noi nu ne putem asigura), *filantropia vană* (care nu răspunde unui scop rațional sau natural), *parazitismul*, *lingușirea*, *cerșetoria* (toate acestea sunt blamabile, întrucât omul care face dovada lor nu își dezvoltă umanitatea, trăgând un avantaj din poziția superioară a celuilalt); *risipa*, *strigarea propriei dureri*, *cerșetoria* (la care umanitatea degenerază în *egoism*); *subjugarea*, *prosternarea față de idoli* (care lasă de-o parte raționalitatea ce caracterizează ființa umană, făcând dovadă de o religiozitate ce depășește limitele rațiunii). Prin urmare, urmărirea sau încălcarea datoriilor față de legea morală sau față de calitatea umană a ființei raționale dă naștere *valorilor* și, respectiv, *non-valorilor*.

Extinderea scalei de valori se datorează creșterii, în acest context *doctrinal*, rolului pe care îl deține datoria, ca și rolului acțiunii și faptei dependente de ea. În contextul *critic* al *Întemeierii metafizicii moravurilor*, valoarea era direct dependentă de legea morală, de principiu, care juca rolul de *normă*. Aici, construirea unei atitudini morale se dovedește a fi mai importantă decât acțiunea morală orientată după o normă inteligibilă. Ea se realizează prin atragerea scopului și, împreună cu el, a laturii non-raționale, subiective a ființei rațional-sensibile.

Spre a da posibilitatea ca latura subiectivă să se exprime pe sine, facultatea dorinței a dobândit noi dimensiuni, dând seama asupra unei părți importante din domeniul moral. Exemple de datorii rezultate din unirea laturii sensibile cu latura rațională a ființei umane și, ca atare, reprezentative pentru perioada doctrinală sunt *iubirea* și *respectul* față de celălalt. Ele se exprimă în principii subiective sau în maxime ale acțiunilor, nefiind doar sentimente; spre a dobândi valoare, noi trebuie să îl considerăm pe celălalt ca un scop în sine, care merită stima și ajutorul nostru. Iubirea față de celălalt este înțeleasă, din perspectiva teleologică a *Metafizicii moravurilor* în care se încadrează, ca *preluare a scopurilor celuilalt*. Făcând pentru semenul nostru ceea ce dorește el însuși, noi îi dăm o dovadă a unui sentiment deosebit de contopire cu facultățile sale sensibile și intelectuale. Iubirea aproapelui ca o datorie – spune Kant – trebuie să fie îndeplinită prin maxima bunăvoință și să aibă drept scop acțiunea bună (fapta transformată în bine). Transformată în datorie, iubirea dobândește o semnificație morală pozitivă, devenind și ea o valoare.

Înțeleasă ca preluare a scopurilor, iubirea aproapelui are drept suport emoțional *nelimitarea* afectivă, în sensul că sentimentele depășesc sursa lor personală, spre a se întâlni cu sentimentele celuilalt. La baza respectului, împotriva, se află ideea de *limitare*. Noi simțim că datorăm respect celuilalt, atunci când limităm aprecierea dată nouă înșine, spre a face loc aprecierii unei alte persoane, pe temeiul recunoașterii umanității și demnității și în celălalt. Aici noi ne exprimăm respectul față de valoarea umanității (atunci când el este păstrat și dezvoltat de către persoana respectivă).

În comparație cu iubirea, care întreține un sentiment pasionat, dublat de o activitate practică (rezultată din preluarea scopurilor celuilalt), respectul nu preia nimic, păstrând distanța față de celălalt. El întreține un sentiment lipsit de pasiune,

dar superior prin intelectualismul său, prin care umanitatea este gândită ca o valoare la care participăm și noi. Reversul său este *disprețul*, și este manifestat atunci când ceva este lipsit de valoare. Reversul iubirii este *ura*, care este considerată un *viciu*, nu ca o non-valoare, la fel ca *nerecunoștința*, *bucuria față de prejudiciul adus altuia*, *invidia*, *trufia*, *orgoliul*, *dorința de răzbunare*. Răul moral produs de vicii este, după cum se poate vedea, mai mare decât cel al non-valorilor. Dar ceea ce le apropie este nivelul fenomenal, nereprezentativ moralei, la care acționează. În afară de condiția impusă de considerarea celuiilalt ca un scop în sine, iubirea și respectul revendică o altă condiție spre a se transforma în scopuri și valori ale ființelor umane în raporturile lor reciproce; această condiție pe care o impune Kant este aceea de a face dovada acordului voințelor lor respective. Scopul celuiilalt nu poate fi preluat dacă cele două voințe nu se pun de acord, consimțind asupra ofertei și acceptării. Dacă în cazul iubirii, afectivitatea este cea care prin care scopul celuiilalt este oferit și preluat, în cazul respectului, umanitatea este cea în virtutea căreia se realizează acordul dintre voința care îl cultivă și cea care îl recunoaște în celălalt¹⁰. Prietenia perfectă este considerată de Kant drept paradigmă a acordului dintre cele două voințe implicate. Ea face ca iubirea și respectul să se pună de acord, respectiv afectivitatea și umanitatea implicate în ele, fiind realizată prin simpatie și bunăvoință. Fiind o perfecțiune, noi nu o putem întâlni în realitate, în pofida necesității sale practice. Ea are o latură rațională, care în schema morală kantiană este dată ca o *datorie meritorie*, și are o latură sensibilă, evidențiată printr-un sentiment special. Împreună ambele laturi ale prieteniei perfecte fac ca omul care o cultivă să fie demn de fericire¹¹.

¹⁰ *Ibidem*, p. 440–450.

¹¹ *Ibidem*, *Von der innigsten Vereinigung der Liebe mit der Achtung in der Freundschaft*, pp. 469–471; rom., *Despre unirea intimă a iubirii cu respectul în cadrul prieteniei*, p. 246–248.